

A magyar morfematikus elemek sorrendjéről

1. Annakidején foglalkoztam a magyar nyelvtan szabályrendszerének „alsóbb szintjei”-vel; ennek egy részét közzé is tettem (SZÉPE 1969). Később feladataim másfelé sodortak. 1982 óta azonban folyamatosan előadtam Pécsen a magyar szóalaktant. Most szükségessé vált ennek a kurzusnak a leírása; ami az én esetemben azt jelenti, hogy egybe kell szerkesztenem az előadásokkal kapcsolatban kiosztott különféle segédleteket.

Ez a kis közlemény egy sorozat első darabja; pontosabban az első darab táblázatos kivonata. (Igyekeztem legalább táblázatos formában ábrázolni a mondanivalómat; az ábrázolásban LOTZ JÁNOS volt a mesterem, vö. LOTZ 1976.)

A szöveges részben a szokásosnál valamivel bővebben térek ki a nyelvtani problémák műszóhasználati vonatkozásaira.

Ennek a táblázatnak egy kevésbé kidolgozott változatát idáig egyszer mutattam be nyilvánosan: 1995 januárjában Kolozsvárott a Babeş-Bolyai Egyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékének keretében.

2. Gondolkodásomra nagy hatással volt GYÖRKE JÓZSEF nevezetes tanulmánya (GYÖRKE 1943). Az első táblázat arra a stádiumra utal; ekkor ugyanis a *jel* és *rag* megkülönböztetése nem volt általános: ezt a bizonytalan stádiumot fejezi ki a *vegyes közbülső toldalékok (ragok)* megjelölés (világért sem műszó). A *szózáró toldalék* hasonló státusú elnevezés; ez nem érvényes az igei szóra (s általában meg kellene határozni, hogy milyen szó-ról beszélünk).

A címbeli *morfematikus elemek*, valamint a táblázatbeli *b e l s ő k é p z ő k* ritkított részeit egyelőre szintén nem tekintem műszónak.

Az első táblázatban a következő pozicionális csoportok fordulnak elő:

- 1: előtét (prefixum)
- 1: tő
- 2: vegyes közbülső toldalékok (ezen belül a képzők)
- 3: szózáró toldalék (határozórag)
- 4: névutó/volna

Mindössze a két szélső oszlopot kell ennél alaposabban megindokolni; ezek ugyanis nem egyértelműen tartoznak bele abba a szokásos morfológiai keretbe, amelyet a szó kínál. A legelső oszlopnak ebből a szempontból az a problémája,

hogy az igekötő csak ebben a pozícióban része a szónak; ha elválik az igetőtől, akkor már önálló szó (a kérdésre vö. KIEFER 1998). Ez a táblázat természetesen csak ezt a pozíciót tudja bemutatni. (A sorozat egy későbbi darabjában kerül sorra valamennyi fajtájú határozói elem; ebben nyilván jobban helyére kerül az igekötő és a névutó is.)

A legutolsó pozíció pedig egyaránt tartalmazza a névutót és a *volna* (*vala/volt*) önálló szavakat, amelyek azonban pozíciójuk szempontjából kötött morfémák, vagyis csak múlt idejű igealak után következhetnek.

pozíciók fajták	-1	1	2a	2b	2c	2d	2e	2g	2g	2h	3	4
	előtét	tő	vegyes közbülső toldalékok								határozó rag	névutó <i>volna</i>
			képző 1		képző 2							
ige	igekötő	igető	szófaj- váltó	belső	(t)At	hAt	mód idő	személy	szám	-	-	<i>volna</i>
példa	<i>be</i>	<i>néz</i>	-	<i>get</i>	<i>tet</i>	<i>het</i>	<i>né</i>	<i>n</i>	<i>k</i>	-	-	-
példa	<i>ki</i>	<i>láb</i>	<i>al</i>	<i>gat</i>	-	<i>hat</i>	<i>t</i>	<i>at</i>	<i>k</i>	-	-	<i>volna</i>
főnév	új előtag	főnévtő	szófaj- váltó	belső	-	-	többesítő	személy	szám	birtok	határozó- rag	névutó
példa	<i>fő</i>	<i>ház</i>	-	<i>acska</i>	-	-	<i>i</i>	<i>m</i>	-	<i>éi</i>	-	<i>alatt</i>
példa	<i>szuper</i>	<i>fár</i>	<i>at</i>	<i>ocska</i>	-	-	<i>i</i>	<i>d</i>	-	<i>é</i>	<i>n</i>	<i>túl</i>
mellék- név	<i>leg</i>	mellék- névtő	szófaj- váltó	belső	-	-	többesítő	személy	szám	birtok	határozó- rag	névutó
példa	<i>leg</i>	<i>nagy</i> (<i>obb</i>)	-	<i>acska</i>	-	-	<i>i</i>	<i>m</i>	<i>k</i>	<i>é</i>	<i>n</i>	<i>kívül</i>
példa	-	<i>szem</i>	<i>telen</i>	<i>ke</i>	-	-	<i>i</i>	<i>d</i>	-	<i>éi</i>	<i>vel</i>	-

Néhány további megjegyzés az első táblázattal kapcsolatban.

a) A *-bb* közép fok-suffixumnak nincs saját disztinkív helye: az a melléknévnek (akár a szótárban adott, akár képzett melléknévnek) morfológiailag is megnyilvánuló tulajdonsága.

b) A birtokot jelölő toldalék (az *-é*) mellett szorosan következik a birtoktöbbsesítő (*-i*); voltaképpen valamilyen formában jelölni kellene, hogy ez az *-é* a magyar alaktani rendszer egyetlen „rekurzív” (vagyis egymást követően többször alkalmazható) eleme.

c) A példák csak szemléltető jellegűek; a szóalaktan keretében az „első menetben” az a szempont, hogy lehetséges-e az adott kombináció helyileg. Az, hogy megvalósul-e, vagy sem, az több szinten világítható meg. (A legenda szerint Karinthy Frigyes és Zolnai Béla minden potenciális szóalak köré fel tudott építeni — rögtönözve — legalább egy olyan kontextust, amikor a legfurcsább kombináció is helyénvalóvá vált.)

d) Ez a táblázatos felírás nem alkalmas a morfosztatikus elemek finom (morfológiai) összekapcsolási szabályainak ábrázolására.

e) Megjegyzendő, hogy kettőnek kivételével mindegyik morfosztatikus elemben található legalább egy stabil mássalhangzó.

3. A továbbiakban arról szeretnék röviden számot adni, hogy milyen módon lehetne többet mondani az előző táblázat anyagáról; ezt foglalja majd össze a második táblázat.

3.0. Itt jegyzem meg, hogy ehelyütt nem foglalkozom sem a GYÖRKE által megállapított kategóriákkal, sem olyan tanulságos írásművekkel, amelyek a *jel*-eket és a *rag*-okat kívánják meghatározni vagy elkülöníteni megadott kritériumok alapján (ANTAL, HEXENDORF, KENESEI, KESZLER, KIEFER, hogy csak egyet-egyet említsek a különböző felfogásúak közül; bizonyára vannak egyéb értékes művek ebben a témában).

A fentiek során amúgyis igyekeztem elkerülni a *jel* műszót, mivel — LOTZ JÁNOS-sal egyezően — én is zavarónak tartom, hogy ez a műszó mást jelent a magyar leíró nyelvtanban, mint a saussure-i általános nyelvészetben és az arra is épülő szemiotikában.

Elgondolásomat a második táblázat foglalja össze; ennek a magyarázatára visszatérek.

pozíciók	-1	1	2a	2b	3a	3b	3c	3d	3e	3f	4	5
morfematikus típusok	prefixum	tő	szuffixumok									poszt- pozíció
funkciók	vegyes	lexikai			pragmatikai						szintaktikai	
ige	igekötő	igető	szófaj- váltó	belső	(t)At	hAt	mód idő	személy	szám	–	–	volna
példa	<i>be</i>	<i>néz</i>	–	<i>get</i>	<i>tet</i>	<i>het</i>	<i>né</i>	<i>n</i>	<i>k</i>	–	–	–
példa	<i>ki</i>	<i>láb</i>	<i>al</i>	<i>gat</i>	–	<i>hat</i>	<i>t</i>	<i>at</i>	<i>k</i>	–	–	<i>volna</i>
főnév	új előtag	főnév- tő	szófaj- váltó	belső	–	–	többsé- sítő	személy	szám	birtok	határo- zórag	névutó
példa	<i>fő</i>	<i>ház</i>	–	<i>acska</i>	–	–	<i>i</i>	<i>m</i>	–	<i>éi</i>	–	<i>alatt</i>
példa	<i>szuper</i>	<i>jár</i>	<i>at</i>	<i>ocska</i>	–	–	<i>i</i>	<i>d</i>	–	<i>é</i>	<i>n</i>	<i>túl</i>
mellék- név	<i>leg</i>	mellék- névtő	szófaj- váltó	belső	–	–	többsé- sítő	személy	szám	birtok	határo- zórag	névutó
példa	<i>leg</i>	<i>nagy</i> (<i>obb</i>)	–	<i>acska</i>	–	–	<i>i</i>	<i>m</i>	<i>k</i>	<i>é</i>	<i>n</i>	<i>kívül</i>
példa	–	<i>szem</i>	<i>telen</i>	<i>ke</i>	–	–	<i>i</i>	<i>d</i>	–	<i>éi</i>	<i>vel</i>	–

Ahogy látható, a második táblázat első három (vastagbetűs) sorában találhatók az újabb tudnivalók.

3.1. Az első sorban végül is hasznosnak láttam, hogy a képzőket ne csupán félig-meddig válasszam le a többi szuffixumról, hanem egy erősebb kritérium alapján. (Ez a harmadik sor alapján válik világossá.)

3.2. A második sorban a morfématikus típusok kerülnek sorra. Be kellett vezetni a *prefixum*-ot; erre egyelőre nincs elfogadott magyar műszó; úgy látom, hogy az első táblázatban használt *előtét* műszó (vö. H. VARGA 1988) egyelőre csak táblázaton belül vagy evidens összefüggésekben használható). Nyilvánvaló,

hogy itt egy olyan osztály tűnik fel, amelyik csak a pozíciójára nézve egységes. Ez azt is jelenti, hogy mind a morfológiai, mind a fonológiai (és helyesírási) szó meghatározásának eleget tesz; tehát ez a morfológiai típus (fajta) a magyar szó legitim részének tekinthető.

A *tő* ebben az összefüggésben nem igényel magyarázatot. (Hasznos lesz azonban másféle összefüggésekben újra végiggondolni ennek a kategóriának a mibenlétét a morfológiai szemlélet keretében is.)

A *szuffixum*-ok (vagyis a *toldalék*-ok) egyesítik — a *tő*-n kívüli három osztályt: a *képző*-t, *jel*-t és a *rag*-ot. Morfológiai szempontból és morfológiai szempontból igen nagy mértékű ennek az osztálynak az egysége; ezért is célszerű megtartani számukra egy közös műszót.

A *posztpozíció* annyival jobb, mint a névutó, mivelhogy lefedi a *volna* stb. igei elemeket. A névszói és igei posztpozíció nagyjában azonos módon része névszói és igei szerkezeteknek (amelyet morfológiai szempontból nevezhetünk *szintaktikai szó*-nak is); másrészt nyilvánvaló módon fonológiailag nem részei a följük rendelt szónak: nem illeszkednek a szótőhöz.

3.3. A második táblázat harmadik sora funkciók szerint próbálja csoportosítani a különféle sorrendi pozíciókban található morfológiai elemeket.

A *prefixum*-oknak egyelőre nem sikerült intenzionális meghatározást adni; ezt jelzi a „vegyes” megjelölés.

A *tő*-nek és a két *képző*-nek (vagyis a szófajváltónak és a szófajon belülinek) közös funkciója az, hogy új lexikai egységeket hoz létre: ez a *lexikai funkció*. Ez a képzett szavak esetében nem jelenti feltétlenül azt, hogy ezek egyúttal *lexikográfiai szó*-nak is tekintendők; a szótározásnak ugyanis történeti, szociolingvisztikai és kulturális feltételei is lehetnek, nem beszélve a szótározási hagyományról.

A *határozórag*-ok és a *névutó*-k egyértelműen *szintaktikai funkció*-val rendelkeznek; vagyis a szavaknak a szélesebb szintaktikai környezetére utalnak (ha azt a szóalaktan felől nézzük, ahogy az ebben a megközelítésben szokásos); a teljes nyelvléírás szempontjából ez épp fordítva van.

A szó két szélső részének funkcionális meghatározása után hátramaradnak a szó közepén levő szuffixumok, amelyeket többségükben *jel*-nek neveznek. A *pragmatikai funkció* ennek a csoportnak a közös jellegét próbálja megragadni; ez — első megközelítésben — ráutalás a valóság bizonyos elemeire, amelyek összefogóan *nyelvhasználat*-i jellegűnek tekinthetők. Elképzelhető, hogy ennél szorosabb meghatározást is lehet majd találni. Egyelőre a *pragmatikai* arra utal, hogy „nem lexikai és nem szintaktikai”, hanem leginkább pragmatikai. Ha a Morris szellemében vett *pragmatika*-t valami limbusfélének tekintjük, vagyis olyannak, amelyik túl van a szemantikán (de nincs benne belső rendezettség), akkor a második táblázatban nem jogosulatlan ez a műszóhasználati kísérlet.

(Mint ismeretes, a *nyelvészeti pragmatika* egyenletes menetelésben számolja fel ezt a voltaképpen negatív jellegét.)

A *pragmatikai szuffixum* bevezetése arra világít rá, hogy a magyarban a szótő körül, vagyis a morfológiai szó — stabil — első részéhez lokalizálható a szó lexikális funkciója; a szó vége körül, vagyis a határozóraghoz és a névutóhoz kapcsolódik a szó szintaktikai funkciója; a két funkcióhoz kapcsolódó rész közötti rész, a *szó közepe* pedig a szóval kapcsolatos pragmatikai funkció helye.

4. Néhány további megjegyzés.

A fentiekben kísérletet tettem arra, hogy a magyar szó morfológiai elemeinek közegeiben a sorrend és a funkció között kapcsolatot találjak.

A feltevés középpontjában a *pragmatikai funkció* bevezetése áll. Ez inkább az általános szemiotika körében helyezhető el, mint a nyelvészeti pragmatika körében.

Egyelőre ez feltevés. Ennek bizonyításához szükség lesz ugyanennek a kérdésnek a megvizsgálására az úgynevezett agglutináló nyelvekben. Úgy látom, hogy ezzel kapcsolatban a konzonantikus szervezésű morfológiai nyelvek kérdését is érdemes volna szemrevételezni.

Emellett a *szó* magyar sokoldalú vizsgálata is folytatandó. Ehhez megpróbálok majd én is hozzájárulni több részletkérdésben.

SZÉPE GYÖRGY

Felhasznált irodalom

Az ilyen rövid — kivonat vagy előzetes közlemény jellegű — írásokban voltaképpen háttér-bibliográfiára lehet utalni; az ebben szereplő tételek elemzésére másutt igyekszem sort keríteni.

ANTAL LÁSZLÓ (1961a): *A magyar esetrendszer*. Bp., Akadémiai Kiadó.

ANTAL LÁSZLÓ (1961b): Gondolatok a magyar igeről. *Magyar Nyelv*, 77: 273–9.

BERRÁR JOLÁN (1974): Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. *Tanulmányok mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., Tankönyvkiadó. 75–89.

GYÖRKE JÓZSEF (1943): Tő, képző, rag. (Szó- vagy jelrésztan). *Magyar Nyelv*, 39: 111–33, 176–95.

HEXENDORF EDIT (1954): Az emberé-féle alakok toldalékainak elnevezéseiről. *Magyar Nyelv*, 50: 301–18.

H. VARGA GYULA (1988): Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról. *Magyar Nyelv*, 84: 473–6.

KÁROLY SÁNDOR (1961): A szóelemek általános kérdései. *A mai magyar nyelv rendszere*. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., Akadémiai Kiadó. I, 295–312.

- KENESEI ISTVÁN (1996): Képző vagy nem képző? *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Szerk. TERTS ISTVÁN. Pécs–Bp., Janus Pannonius Tudományegyetem/PSZM Projekt Programiroda. II, 92–5.
- KESZLER BORBÁLA (1997): Képző-e a *-hat, -het?* *Magyar Nyelvőr*, 121: 86–90.
- KIEFER FERENC (1998): Alaktan. In: *Új magyar nyelvtan*. Szerk. É. KISS KATALIN–KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER. Bp., Osiris Kiadó. 187–289.
- LOTZ JÁNOS (1976): *Szonettkoszorú a nyelvről*. Bp., Gondolat.
- PAPP FERENC (1975): *A magyar főnév paradigmatisztikus rendszere*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- PAPP ISTVÁN (1962): Néhány szó az igei paradigma kérdéséről. *Magyar Nyelv*, 58: 166–73.
- RÁCZ ENDRE (1975): A birtokos személyragozásnak a birtok többségét kifejező alakrendszere. *Tanulmányok mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk. RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., Tankönyvkiadó. 135–49.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1965): *A magyar nyelv névutórendszere*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1989): A magyar névutórendszer fejlődéstörténetéhez. *Folia Uralica Debreceniensia*, 1: 109–21.
- SZÉPE GYÖRGY (1960): A magyar főnév birtokos ragozásáról. *Magyar Nyelv*, 86: 46–8.
- SZÉPE GYÖRGY (1969): Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 6: 359–465.
- TOMPA JÓZSEF szerk. (1961): *A mai magyar nyelv rendszere I*. Bp., Akadémiai Kiadó.